

Az építészeti tér genezise

I. rész

HAJNÓCZI J. GYULA

Az ember, amikor házat épít, épületet emel, azzal együtt művi teret is alkot, külsőt-belsőt egyaránt. Nem áll egyedül a természetben az építőtudásával, hiszen az állatvilágban több faj is magaalkotta keretek között talál védelmet, tárolja táplálékát, szaporodik stb. Ami megkülönbözteti az építő ember tevékenységét az állatok ösztönös építésétől az az, hogy nemcsak a maga számára épít hajlékot ösztöneit követve, hanem istenei számára is otthont emel, hittel és tudattal. Kihasználva a latin szó – az aedes – kettős jelentését, miszerint az lakóházat meg templomot egyaránt jelöl, egyszerűen és mégis találóan érzékelteti, hogy az építészet az embernek nemcsak anyagi, hanem szellemi igényeit egyaránt ki-elégítheti. Az ember: homo aedificator.

Homo aedificator

A házat maga az ember csinálja. Fákat dönt ki, téglát vet és éget, követ farag stb. Azután különböző manipulációkba kezd, hogy az anyagokat összerakja, majd törli a fejét, hogy minél alkalmasabb szerkezetet agyaljon ki. Az épületben az ember keze munkája éppúgy "benne van", mint a tudása, még a legegyszerűbb kunyhó összetákolásában is.

Ámde nemcsak ennyit rejt magában létrehozott műve. Saját fiziognómiáját lopja be a teremtményébe: közvetlenül-közvetve az emberi alak arányait, olykor még formáit is. Az épület egyes részleteit saját struktúrájának neveivel illeti. Távolbavesző múltjának hajdani tartózkodási helyeihez hasonlóan épít tudva-tudatlan. Szokásaihoz, a legkülönbébb cselekményeihez illeszkedően vonja meg életének keretét, amely így tevékenységi körének mimézisévé válik. Az ember tehát "statikusan" is, "dinamikusan" is antropomorfizálja épített környezetét.

Az épített környezet azonban maga is környezetbe ágyazódik, egy nagyobb másik építettbe, távolabb a természetbe, még messzibb: a világba. Az egyes meghatározott korszak életkörülményeinek, tudásának és kultúrájának a szintjén választja meg, használja ki a környezet adottságait, és olyat illeszt belé, amely abból kisarjadtnak látszik és hat. De nemcsak a hely szelleme, a genius loci, hanem a kor szelleme, a genius aetatis is áthatja az emberépítette művet, így az végül is a mindenkori világkép színeváltó tükrévé lesz. Akarva akaratlan mindegyik épület, de látványosan azok, amelyek a művészet kifejező és értékelő normáival is megmérhetővé, jellemezhetővé lettek. És az építészetet a művészetek hierarchiájában nem is akármilyen ranggal illették, hiszen voltak idők, amikor a képzőművészetek anyjának, nemtőjének tekintették. Az pedig, hogy később megtagadták tőle ezt a rangot, és az, hogy egyáltalán megkérdőjelezték művészet mivoltát – mit sem változtat a lényegen.

Az épített környezet tehát nem egyszerűen fizikai környezet, hanem tárgyiasult emberi magatartásforma, az építészet sajátos eszközeivel realizált életmozzanatok

sommája. Amelyben összegződik az Én és a közösség, a múlt és a jelen.

Ha mindez így igaz, akkor méltán vetődik fel a kérdés, hogy az a sok minden, amit a holt anyag abszorbeált magába épületté elevenedtekor, milyen úton-módon jön létre?

Van, aki így válaszol erre a kérdésre – beillesztve az építészetet az emberi vívmányok sorába –: pallót átfektetni a patakon akárki tud, kábelhíd tervrajzait elkészíteni és aszerint megépíteni csak nagyon kevesen, egy egyszerű gépet, egy emelőt, gémes vagy kerekés kutat bárki tud használni, bárki összeeszkábálhatja is, egy gőzgépet vagy robbanómotort – egy mozdonyt, egy autót – csak a "kiválasztottak" tudják megszerkeszteni; kamillavirágot vagy más gyógynövényt mindenki összegyűjthet a réten és az erdőn, egy *Koch*, egy *Semmelweiss*, egy *Pasteur* azonban nem terem minden bokorban; lóra ülni, hírvivő kengyelfutónak lenni, postagalambot felröppenteni, a távolsági hírcsere – a kommunikáció – viszonylag egyszerű módja, ámde a Morse, a telefon, a rádió, a TV útján való távolról sem az. De vajon igaz ez az építészetre vonatkozóan is? Egyszerű hajlékot, szerény imaházat bárki emelhet, de egy felhőkarcolót, egy Ronchamp-i kápolnát azonban természetesen nem – hangzik el a gyors számvetés.

A válasz azonban csak szűkebb értelemben igaz. Azért, mert az ember nemcsak szerszámkészítő állat, de házat építő is, így valójának lényegéhez tartozik, hogy kiterjessze esendőségének és védtelenségének kereteit, ami megoltalmazza őt. Építeni – akárcsak táplálkozni, aludni stb. – minden ember tud, mert rákényszerült. Mert a jó Isten kiűzte a paradicsomból, ahol meztelenül élhetett és verejtékével nemcsak élelmét kellett megszereznie, hanem árnyékot kellett lelnie, szárnyékot és hajlékot kellett emelnie kivetettségében. Az ember – homo aedificator.

A történelmet hívhatjuk tanúságtételre. Az emberi kultúrának alig van olyan vívmánya, ami – látván az évezredek előtti építészeti alkotások nagyszerűségét – még a mai ember csodálatát, és ezzel együtt hitetlenkedését is kivívja. Sokszor csak találgatjuk, hogyan is jöhettek létre. Nem véletlen, hogy fantasztikus elméletek keltek szárnyra rejtélyesnek tűnő eredetükről. De még távolabbra tekintve, a prehisztorikus kor (és a természeti népek) kultúrájába, azt tapasztalhatjuk, hogy eszközei: tűzcsiholó alkalmazásai, szerszámai, dörzstállaik stb. számunkra már csak kuriózumok, de házaik, falvaik többek. Mint valamiféle mai dologgal egyenértékűt szemléljük a házak szerkezetének ésszerűségét, az építésmód ötletességét, az építmények formaszépségét. Megértjük falvaik telepítésrendjének gyakorlatiasságát, ugyanakkor azt is, hogy a társas élet szabályai miként befolyásolták a települések és a házak strukturális elrendezését. Az ember építőtevékenységének egészen ősi szakaszában felvetődtek tehát olyan mozzanatok, amelyek mindmáig nem évültek el. Mai értékrendünk, axiológiánk viszonylatai szerint úgy tűnik, hogy az emberi kultúra egyes területei nem párhuzamosan változtak – ha úgy tetszik: fejlődtek –, az egyik részük előbbre jutását lassúbbnak, a másikat gyorsabbnak ítéljük meg. És az építészet azon területek egyike – jószerivel az ember gyógyítás tudásával együtt –, amely viszonylag korán "futott föl" olyan szintre, hogy alkotásai szinte összemérhetetlenek lettek a kultúra – elsősorban az anyagi – más megnyilvánulásaival, és ezt az előnybeli távolságot sokáig megőrizte. *Mindez csak úgy értelmezhető, hogy az embernek valami alapvető magatartása testesült meg az építészetben.*

Homo architectus

Az építés szinte ösztönös magatartása ösztökélte és készítette az embereket arra, hogy adottságaikhoz, körülményeikhez és igényeikhez mértén a különböző rendűrangú és értékű épületek sorát hívják életre. Ugyanakkor a homo aedificatorok sorából

kivált egy, aki másként is kezdte szemlélni, gyakorolni ezt a tevékenységet, mint ezernyi társa (ő az, aki az előbb említett nagyvonalú alkotások születésén már bábáskodott). Az első ilyen – név szerint ismert, Kr. e. 2600 körül élt – "különc"-öt *Imhotepnek* hívták, Egyiptom vezírje, azaz "miniszterelnöke" volt. Fáraójának olyan sírvárost épített örök nyughelyül, amelyik mintegy előzmények nélkül az ország szinte legvarázslatosabb alkotásává lett, műszaki és művészeti szempontból egyaránt. A találékony *Imhotepet* azután a későbbiekben félistenként tisztelték, és még a gyógyítás tudományának a felfedezését is neki tulajdonították. A felfedező, a feltaláló homo aedificator, homo architectus-szá lett.

Ő, és természetesen a köréje sereglő, hasonló emberek, tudatosan gyűjteni és rendszerezni kezdték a múlt ezirányú tapasztalatait, és megtanulták akár egyesek, akár közösségek kívánalmait formába önteni. Az építkezés egyszerű gyakorlatiasságán túlmenően szellemi törekvések megértőivé váltak és sikerrel lopták be azokat a holt anyagba. Jószerivel hasonlatosak voltak a kultúra más területén "kikristályosodott" csoportokhoz – ma úgy mondjuk: szellemi elitet – amelyik mindenike azon sáfárkodott a maga portáján, hogy tudását fokozatosan gyarapítva szolgálja a közérdeket. Mind-egyik csoportnak meg kellett küzdenie az érdektelenséggel és az értetlenséggel, a hagyományokkal meg a bigottsággal és az egyéb akadályokkal, hiába akarták a hitük szerinti jobbat. A körülmények és az igények különbözősége szerint azután előbb-utóbb mégis kibontakozhattak fáradozásaik virágai, megértek azok gyümölcsei. Kiválasztódtak azok a nagyságok, akik a tudomány, a kultúra történetének korszakos hatású lapjait megírták. Ezek sorában azonban talán egyikük sem tűrt és szenvedett annyit, mint az építész, és egyik "tudománya" sem lett olyan hányatott sorsú, mint az övé: az architektúra.

A homo architectus félistenként kezdte pályafutását, azután pusztán kézművesnek tartották sokáig, elfogadták és olykor még glóriát is vontak feje meg műve köré, végül – manapság – az a látszat, hogy befellegzett neki, és életének alkonyához ért.

Úgy tűnik, hogy mindezt igazolja az építészet belső és külső története. Az építészet maga annyira emberi, és annyira hozzátartozik az életünkhöz, hogy a sorsa olyan, mint a mindenkori emberi sors.

Az épület élete halandó, akár az emberé. Igaz, sokkal hosszabb életű, hiszen a ház, amit az egyik család megépített magának, otthonául szolgálhat a másodiknak, többnek, generációkon át. Ha beteg, meggyógyítják, használják, még végleg ki nem vénül, s újat kell építeni. Amíg az emberi élet lüktet a falak között, a ház élete sem szakad meg. Az épület és az ember életidejének különbözősége adja az építészet egyik szépségét, annál is többet, azt, amit az öreg családi ház jelent nekünk, amit az öreg város nyújtani tud: az élet folyamatosságának az illúzióját, biztonságérzetet, hogy nem létezőnk pőrén és kiszolgáltatottan. Ezért "lélektelen" még az új ház, az új lakótelep, hiába korszerű, higiénikus és tetszetős, mivel kevesebbet tud mondani nekünk az életről, mint amazok.

De ugyanez az eltérés az építészet végzetes öröksége is. Korszakok váltják egymást és eltörlik azt, ami használható lenne még. A jobbik esetben átalakítják a házat vagy építőanyagként használják fel a régi épület maradványait, így abból – átlényegülve – valamicske mégis tovább él. Manapság az történik, hogy a kulturális folyamatosság megőrzésének a vágya szembekerül a civilizáltság és modern életünk egyéb velejárójának – elsősorban a közlekedés követelményeinek – a kielégítésével, és rendre ítélünk halálra patinás épületeket és városrészeket. Egyikük-másikuk életben maradhat eredeti helyén, de elárvult idegenségben tengeti életét. Néhányát megmentjük és szabad-téri múzeumokba helyezzük át, és szinte kegyelettel látogatjuk meg azokat, mint valamikori életek megmaradt hírmondóit.

És mindez még istenes, hiszen az élet múlásának a természetes velejárója. Kevésbé

ilyen az építészet dialektikájából fakadó mozzanatok sokasága. Közöttük a legjellegzetesebb az a viszolygás, amivel az egyes korszakok a közvetlen megelőző architektúra arculatát szemlélik. Mintha ilyesmi tudatosan a reneszánszban kezdődött volna el, és mintha az impulzív nyugat-európai kultúra ismérve lenne. Amit ma megcsodálunk pl. a gótiákban, azt az újkor hajnalán barbár elfajulásnak ítélték. A gótika mint csúfnév lett elfogadott stílusjelző, akárcsak a barokk – a szabálytalan, a hibás gyöngy neve szerint. A második nagymérvű tagadást a barokknak, meg a rokokónak kellett elszenvednie, amikor is rendre szórták ki a ragyogó oltárokat a templomokból, de az egészet betegesen bujának, áttekinthetetlennek érzékelték. Az eklektika megítélésében azután odáig fajult az ellenszenv, hogy megsemmisítésre törekedtek. Részlegesen a secesszió (ez a megjelölés szintén megkapta a maga pejoratív melléköngéjét, jelesül azt, hogy csúnya), teljességgel pedig a modernizmus kívánta pusztulását.

Az időben egymást követő korszakoknak ez a dialektikája azonban feloldódik a régebbi architektúra fokozatos elfogadásában. Úgy tűnik hát, hogy maga az építészet generációs problémákkal küzd: a nagyszülők elnézőbbek az unokáikkal, mint a gyerekeikkel szemben, és fordítva. Alig vitatható, hogy ez a jelenség a divattal is kapcsolatban van. A legfontosabb azonban az, hogy most arról a csinált világról van szó, amelyet a homo architectus teremtett meg. Még akkor is, ha ki volt szolgáltatva a megrendelő hatalmasságok önkényének. Elképzeléseinek megvalósításáért azonban szinte mindig csak „fölfelé” kellett megküzdenie, hiszen minden onnan jött: a feladatok kijelölése, meg az elismerés vagy a kárhoztatás is. Az építész, az újkor négyszáz esztendején át meghatározó szerepet vitt az építészeti kultúra formálásában, amely mint a művészet integráns része, annak bonyolult törvényszerűségei szerint virágzott és változtatta színét.

A modernisták azután megkísérelték az építészetet ebből a szférából kiragadni, hirdetvén, hogy nem a művészetek sorába való. A különböző emberi cselekményeket technológiai folyamatként értelmezték és ennek megfelelően „testreszabott” és „célszerű” épületeket emeltek. Az építészet tartalomban-formában leegyszerűsödött, így szinte maga magától standardizálódott, elterjedése világméreteket öltött, nemzetek fölöttivé lett. Intermezzóként hatalmi ideológiák propagandaeszközüvé vált. Az eltechnicizálódott és internacionalistának szánt forradalom azután neohumanista és neoregionalista ellenforradalomba torkollott. Az eszmék és törekvések ilyenén kavalkádjára felborzolta a legkülönbébb szakterületek kedélyeit, az építészet vitáiba lélekbúvárok, társadalomtudósok, bölcselők és az emberi életvitel megannyi más értője és óvója avatkozott bele. Nem is beszélve a szakmán belüli – a tervezők és a kivitelezők közötti – ellentétekről. A homo architectus tehát „oldalirányban” is hadakozásra kényszerült. Az orthodoxnak ítélt modernizmusnak nemcsak a sivárságot rótták hibájául, hanem azt is, hogy „túlfunkcionális”. Ugyanakkor azt is kifogásolták, hogy a modernizmus az emberek egyéni kíváncsalmait mégsem tudja kielégíteni, amire válaszul a flexibilitással kísérleteztek. Végül az építész hajdani „arisztokratikus” helyzetéből kilendítve rákényszerült, hogy „lefelé” is megalkudjon.

És ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a tudományoknak az UNESCO által elfogadott skémarendszerében az Architecture címszó mellé legalább félszáz másik szakszót lehet és kell sorakoztatni, hogy az építészetet gyakorolni illetve értelmezni lehessen, beigazolódik a feltételezés: építeni az emberi lét alapvető és egyetemessé lett igénye. Minden ember homo aedificator, és közöttük a homo architectus is az.

A tér három arculata

Az emberi építőigényének és készségének az egyetemlegessége csak úgy igazolható, ha felismerhetően emberi kéz nyomaira bukkanunk a holt anyagból elevenné vált

épületben. És ez még az egyszerűbb dolog, hiszen azt mindenki könnyűszerrel belátja, hogy az ajtónyílást olyanra kell formálni, hogy emelt fővel be lehessen jutni a házba, a szobába, hogy a lépcsőfokokat az ember lábához és lépéseéhez kell idomítani, hogy egy oszlopnak van *lába*, van *törzse*, van *feje*, hogy az emberi anyagcsere színhelyeit – az étkezőt meg az illemhelyet – nem célszerű felcserélni a lakóházban, hogy egy asztalt, egy széket, egy fekhelyet a letelepedésre, ülésre, pihenésre kész vagy vágyó emberi test méreteihez kell illeszteni stb. Hogyan boldogulhatunk azonban a testtelen valami, az építészeti tér emberi vonatkozásainak kimutatásával?

Nos, a helyes válasz megadásakor, magából az emberből kell kiindulnunk. Számba kell vennünk mindazokat a testi-lelki-szellemi tényezőket, amelyek az ember térérzékelését meghatározzák. Ezekkel együtt fel kell fednünk, hogy milyen képzetek irányításával éli át, értelmezi és használja az ember a teret és végezetül: hogy saját maga milyen *időleges* – *efemer* – *terek* létrehozására képes, szinte eszköztelenül.

Ezután az ember és a tárgyak viszonyának meghatározására van szükség. A berendezetlen szoba, az "utcabútorok" nélküli utca vagy városi tér ritkán előforduló jelenség. Ezért az ember olyan mobiliákkal veszi körül magát, amelyek életvitelét lehetővé teszik, megkönnyítik. A berendezés, az installáció szinte külön, önálló téri világot teremt, és az ember ezzel van közvetlen kapcsolatban, ezeket a hasznos vagy tetszetős tárgyakat rendezi így-úgy, közöttük mozog és él. Másodjára tehát a berendezés meghatározta, általában *megváltoztatható* – *mobilis* – *tér* jellegzetességeinek a felfedésével lehet az ember és a tér viszonyát élményeztetni. Mi sem igazolja jobban e jelenségcsoport létezését, mint az, hogy létrejöttéhez állandó és maradandó épített környezetre nincs is szükség. Elegendő csak egy garden-partyra gondolnunk, a gyepszőnyegen szerteszét elhelyezett asztalokra, padokra, székekre, és az így kialakított akut téri helyzetekre.

Harmadjára maradt az "épített" tér, a szó szoros értelmében vett építészeti tér és az ember viszonyának a megközelítése. Az *időtálló* – *krónikus* – *építészeti tér* a civilizált – illetve a civilekulturált – emberi élet alkotott színtere, amelyet ő maga teremtetett, ő maga éli át, érti meg és használja. Ad absurdum: ez is mobilis tér, hiszen megsemmisíthető, mással helyettesíthető, de életideje általában hosszabb, mint az emberé. Ezek az "épített" terek viszonylagos állandóságuk következtében szinte önmagukban is értékelhetők, fajtáik így-úgy rendszerezhetők, sajátságaik meghatározhatók. És nem is egyszer, és egyféleképpen, hiszen különböző emberek, különböző korszakok birtokába kerülhetnek. Az építészettörténeti és -elméleti könyvek sokasága szinte csak ezzel az időtálló keretek között létrejött terekkel foglalkozik.

Alig vitatható azonban, hogy csak a három tériségfajta: az efemer, a mobilis és a krónikus tér lényegének tisztázása kecsegtet sikerrel, és még kevésbé, hogy az ezek fedéséből létrejött valóságos helyzetek változatainak felsorakoztatása vezethet el az emberalkotta tér komplex értelmezéséhez. A három spácium-féleség valójában mindig egymásra takaródik, szétválasztott tárgyalásukat didaktikai okok magyarázzák, meg az, hogy a térrel foglalkozó különböző szakirodalmi megnyilatkozások eszerint könnyebben tekinthetők át.

Ismeretes és többször hangoztatott paradoxon, hogy az az építészetelméleti-művészettörténeti felismerés, miszerint az építészet megkülönböztető ismérve a téralkotás, alig száz évre tekint vissza. E meghatározással azonban olyan bonyolult folyamat indult el, amelyben az építészet korábban viszonylag zárt világa nyílttá vált a különböző szakterületek kritikája számára. Az etológia, az antropológia, a fiziológia, a pszichológia, a szociológia, a környezetvédelem, a kommunikáció stb. szakemberei, tudósai tanácsokkal kezdték ellátni a homo aedificatorok egyetemes közösségének "felszentelt papjait", a homo architectusokat.

Az ömlesztett információhalmaz szülte bizonytalanságot azonban csak úgy lehet

eloszlatni, ha az építészet értelmezését maguk az építészek egyszerűsítik le, kiszűrve a megnövekedett tudásanyagból a valós értékeket.

A feladat tehát az, hogy az építészet lényegét adó tér meghatározását, a feltehető genezisének kell elkezdeni, és csak a már ismertek újragondolásával és az újonnan felötlött gondolatok megméretésével lehet sikert remélni.

A tér megismerése – A teremtetett tér

Az ember első élettere az anyaméh. Egy formáját változtató rugalmas burok az első "összkomfortos" lakása, "hónapos" szobája. Visszapörgethetjük az embrió életét a fogamzás előtti időre, amikor még ketten hordozzák magukban, génjeikben a megszülető "egy" jövőendő sorsának: a világhoz való majdani viszonyának számos meghatározó tényezőjét. Előfordulhat, hogy az embriónak osztozni kell hajlékán, ketten, ritkán többen is elférnek benne, sőt fiúcska meg lányocska vegyesen is. A természet furcsasága, hogy ezen a burkon kívül is megindulhat az élet, de kifejlődni így nem tud, úgy azonban igen, ha mesterségesen csinálnak neki ilyet.

A prenatalis időben tehát valóságos dráma bonyolódik le ebben a néhány köbdeciméternyi térben. Nem kell pontos anatómiai és biológiai ismeretekkel rendelkezünk, hogy tudjuk: a burok és az ember közé még egy közeget iktatott a természet, hogy az embriót az anyatest táplálja a köldökzsinóron át, hogy az emberedő lényecske mozogni tud, és mozog közvetetten, édesanyjával együtt. Olyan jellegzetes testhelyzetet vesz fel, amely simulékonyan illeszkedik kényszerű lakáshoz, s amely elkíséri leendő evilági életében is. Növekszik, és átéli az anyatest ritmusát. Méltán feltételezhető, hogy mindezekben olyan indíttatások rejlenek, amelyek az emberkének a környezethez való viszonyát majdan meghatározzák. Hiszen ilyen gondolatokat társíthatunk ide: védettség-rászorultság, helyfoglalás-helyválttatás, kötetlenség a kötöttségben, egyedül-lét-társas lét stb.

Az a tény, hogy az anyaméh az életünk első foglalata, további – kis kitérőt kívánó – elmélkedésre ösztönöz. Sajátságos jelenség kíséri ez emberi művelődés eredményeit: két olyan pólus, amely egymásnak ellentmondó, ugyanakkor egymást kiegészítő. Az ókori filozófusok, pontosabban: Pythagoras és köre "fedezte" azt föl, hogy vannak a számok, de kell lennie valamiféle közegnek is, amelyben azok elférnek, mert enélkül összefolynának. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk tehát, hogy adva van egy megragadható elem (a szám), és egy megfoghatatlan (a számok közötti űr). Az emberi hírcsere, a kommunikáció eleve adott módjában, a beszédben kétféle hangzó van: mássalhangzó és magánhangzó. A beszédben is van tehát egy "darabos" – körülményesen képezhető – elem (a mássalhangzó), és van egy "légies" – könnyedebben kiejthető – elem (a magánhangzó). És az emberalkotta környezetben van tárgyyszerű elem (a falak) és van térszerű (a falközök), amelyek ketten hozzák létre azt, ti. az épületet.

A tárgynak és a térnek ez a vitatkozó, ellentmondásukat mégis feloldó viszonya arra a következtetésre vezet, hogy a tárgyias az maszkulin, és ami téries, az feminin. Következésképpen: a tér lényegében rejtőzik valami nőies, hiszen az a befogadó, a létet biztosító közeg.

A térnek, mint nőies principiumnak feltételezését egyszerűen alaki hasonlóságra alapítottuk. Kiegészíthető azonban ez viselkedési megfigyelésekkel is. Az anyajogú társadalomban a nő a helyhez kötött nem, a férfi jön-megy, feladatainak megfelelően. Ugyanez történik azoknál a természeti népeknél, amelyeknél a földművelést az asszonyok végzik, a férfiak pedig erdőn-mezőn vizslatva gyűjtögetnek vagy vadásznak. A nő nem hajlamos alkat a hirtelen változásokra, az állandóság letéteményese, a megőrzése, a megtartása és az élet továbbvitelée. A családi "fészek" otthont teremtő

főszereplője a "házi-asszony", aki, ha valami kellemetlen esemény történt, átrendezi a bútorokat, megváltoztatja közvetlen környezetét. Nem tudni, készült-e statisztika arról, hogy mi a nemek megoszlása a tehetséges lakberendezők között, de biztosan nagyon sok közöttük a nő. De nem is kell hivatásszerűen berendezőnek lennie: ösztönszerűen az. Mint ahogyan a mozgás, a helyváltoztatás meg a férfiak ösztöne, s a kettőből – ebből az eredendő "statikából-dinamikából" – sarjad ki mindaz, amit az emberalkotta térről elmondani lehet.

Amikor az újszülött elhagyja a "hónapos-szobácskáját" azon a bizonyos kiskapun keresztül – ami maga is tér, hiszen gondoljunk a lakatosnyelv képies hasonlatára, az "anyacsavarra" – akkor a kis csöbörből egy nagy vödörbe kerül: a külvilágba. Ámde akár fiú, akár lány, maskulin elem lesz, mert teste, "tömege" van – ha a korábbi szemléltető hasonlatok hitelt érdemelnek. A pici poronty hatoldalás teremtmény, még akkor is, ha teste szerves formájú elemekből tevődik össze: van talpa, fejebúbja, jobb meg bal oldala, elülső meg hátulsó fele. Emellett két kart, két lábat, ötlet stb. adott neki a jó Isten – mindmegannyi "eszközt" arra, hogy a végtelen térből apró tereket válasszon le és "öltöztesse" fel magát ilyenekkel, amikor széttárja karjait, a lábával kalimpál vagy összegömbölyödik. Érzékszervei valamilyen szinten már működnek, de ezek közléseit megelőzi az, hogy pusztá testisége teret szül, önmagában is, de máshoz viszonyulva is, pl. akkor, amikor édesanyja kebelén csüng.

Az ember ezekkel a látszólag jelentéktelen gesztusokkal megkezdí térteremtő tevékenységét, annak előtte, hogy pontosan érzékelni tudná, hogy mi is az, amit művel, hogy azután fokozatosan bontakoztassa ki ebbeli képességeit. Az ember az "első terét" a Teremtőtől kapja ajándékba, a másodikat azonban önmaga teremti meg.

Az emberi tér koordinátái

Az "igazi" térteremtésig – a végtelen spáciumból a véges lehatárolásig – azonban hosszú út vezet még. Mózes írta, hogy Jahve-Elohim hat nap alatt teremtette a világot, nos az ember a magáét ötrétűen: öt érzékszervén keresztül. Az utóbbi szám azonban nem pontos, mert az emberi szervezet több olyan fontos tulajdonsággal bír, ami a szokványosan idézett adatközlő orgánusok sorában nem szerepel, s amelyeket az embernek a térhez való viszonyulásában figyelembe kell vennünk. Ilyen az a pusztá tény, hogy az ember függőleges gerinctartású, állását és helyváltoztatását ez határozza meg, ilyen az hogy az emberi szervezet izomrendszere is érzékelő orgánus, végül az, hogy az érzékszervek közvetítette adatokat központi hely, az emberalak tetején leledző fej illetve agy dolgozza föl.

Az ember az egyetlen magas rendű "faunikus" teremtmény a természetben, aki határozottan és szinte kizárólagosan függőleges testtartású. Persze tud kúszni, négykézláb mászni, guggolva is szökdécselni stb., de ezek a tartás- és mozgásformái nem a kifejlett egyed sajátjai: kényszer- vagy játékos helyzetek, ha úgy tetszik: atavisztikusak. Helyváltoztatásának meghatározó és jellemző "alapl módja" a két lábán való menés. Ami meglehetősen ingatag helyzetbe kényszeríti ezt az esendő lényt, aki pöttömke korában négy, felnőtten kettő, agg korában meg három lábú – azaz bottal mozgását segítő – "állat", az ókori görög találós kérdés megfejtése szerint. Nem véletlen, hogy azok az emberek, akiknek hosszú életet adott a Teremtő, a lábukkal nagyon sokat bajlódnak, nem betegség okán, hanem egyszerűen a csontváz tektonikai hiányosságait szenvedik. Ha valaki beteg, azt mondjuk: "leesett a lábáról", ha csatában elpusztul, így fejezzük ki magunkat: "elesett", ha valaki lelkileg megingott, akkor elesett emberről beszélünk. *Álltó helyzetünk az emberi élet szimbóluma lehet, fekvő helyzetünk meg a halálé.*

Ismét antik hasonlatokhoz fordulhatunk: a görög harcos, aki leszúrta ellenfelét:

megoldotta a térdeit, a fekvő helyzetű alvó ember hasonlatos a felravatalozott, kiterített tetemhez, ha a hypnos-thanatos – az alvás-álom – és a halál közötti rokonságot térbelileg értelmezzük.

Az az érdekes, hogy az embernek ezt az ingatag helyzetét-mozgását, a genetikai fejlődés csak csökkentett – mondhatjuk így is: gazdaságos egyensúlyérzéssel rögzíti. A fül bonyolult érzékszervébe beépült rendszer csak annyit biztosít, hogy az ember álltában és vízszintes helyzetváltoztatásakor nyugodt, "természetes" közérzetű legyen, és annyit, hogy az ettől eltérő helyzetekben bizonyos izgalmi érzést keltsen. Az egyensúlyérzék az állatok sok fajában ennél sokkal fejlettebb – elegendő csak a macskára utalnunk: a leeső cica mindig a talpára esik, amit a lezuhanó emberi test képtelen megtenni. A műugró pedig csak hosszas gyakorlás után tud bonyolult és "művészien nyakatekert" eséseket végrehajtani, mivel a mutatványát az agytevékenység is irányítja. Mint ahogyan a zsonglőröködést is, amit csak az ember tud, az állatok nem. A kisgyermek azért szeret hintázní – akár lengő, akár körhintán –, mert egyensúlyérzéke a természetestől eltérő, érdekes "másságot" jelez, ezért szédül a turista, ha felengedik a pisai ferde-torony rámpájára, vagy ha az Eiffel torony "ferde" liftjén emelkedik a magasba avagy száll alá. Emellett az emberi egyensúlyérzék a látás közvetítette adatok kiegészítésére szorul. (A vadászgépek pilótáiról, a műrepülőkről, a hullámvasúton sikongató emberekről azért nem szólunk, mert ezekben az esetekben a test természetes vérelosztódása hirtelen változik meg, aminek hatása sokkal erősebb, mint az egyensúlyérzék jelzése.)

Mindezek ellenére, az ember függőleges alkata, és ezt a tartását biztosító egyensúlyérzéke fontos szerepet tölt be a tér érzékelésben és értelmezésben. Az ember ui. olyan koordinátarendszer O pontját hordozza magában, amelyben a függőleges irány az uralkodó, így minden környezetében lévő függőleges vonalat, felületet antropomorfnak tart és elevennek. Ehhez járul, hogy ennek az ingatag lénynek az elsődleges mozgásiránya az előre – ez a második fontos tengely a rendszerben – és minden gyors irányváltoztatás kilendíti egyensúlyából. Végül, a jellegzetes szakaszos haladásmódjával, a lépegetéssel méri az ember a távolságot s így a teret is, hasonlóan ahhoz, ahogyan a tárgyak kiterjedését testrészeinek méreteivel – könyök, tenyér, ujj stb. – határozza meg.

Az emberi szervezet második "öt érzékszervén kívüli" tulajdonsága az "izomérzés" megnevezéssel összefoglalható jelenségcsoport. E jelenségeket szinte mindegyik érzékszerv közvetítette adat kiválthatja és a természetes tudomásulvétel időleges testi elváltozással kíséri. A dőreje összerándul a testünk, valami félelmetes látványra, hangra megmerevedik, borsózik a hátunk, hajunk szála az égnek áll, felborzolódik a szőrzetünk, meg effélék. Közismert egyszerű kísérlet az, hogy a falnak erősen nekife-szített, függőleges helyzetű karunk néhány percnyi nyomás után felszabadítva, önma-gától, emelkedni kezd. Végző soron az allergia, a túlérzékenység, a szervezetnek a szokásostól eltérő válasza valamilyen külső hatásra, szintén ide sorolható. Itt ebből – a mind a mai napig pontosan nem tisztázott – jelenségcsoportból egyet ragadtunk ki, mint mondandónk számára lényegeset, a legegyszerűbbet: az emberi test elfáradását. Mert izomrendszerünk, álltó helyzetében is, menet közben is, bizonyos idő után megváltoztatja pihenésbeli természetes állapotát. Közismert és sokszor idézett képre emlékeztetünk: a deli, szőrme-csákós angol gárdistára, aki nem viselhetvén el a hosszú vigyázállás természetellenességét, kidől a sorból és ott fekszik derekabb társai előtt. Nem véletlen, hogy a strázsákat a díszőrségen gyorsan váltják, mert nem mindenki tűri hosszantartóan a mozdulatlanságot. A menetelésnél pedig – és nemcsak emelkedő szintű terepnél – egy bizonyos távolság megtétele után, izmaink "menet-rendszerűen" jelzik, hogy mennyi utat tettünk meg, még akkor is, ha az egyéni adottságok és a gyakorlottság módosítják a távlatokat. Következésképpen az ember térérzékelésében hamarosan kifejlődik a határteljesítmény érzéke, testi vonatkozás-

ban: a nagyobbacska kisgyerek, aki egy darabon vígan totyog sétáló szülei mellett, egy ponton elpityeredik és "mama-papa vegyél föl" óhaját nyilvánítja. Az ilyen felkiáltások: "óh ez csak egy ugrásra van", avagy "ez bizony egynapi járóföldre", a test nyelvére lefordított távolságbecslések. Az izomérzés tehát a térérzékelést egyénileg árnyalja, motiválja, hiszen az izomlázás lábammal megtett út hosszabbnak tűnik, mint a pihenttel megtett.

A tér birtokbavétele során az ember fokról fokra deríti föl környezetét. Az érzékszervek közvetítette közléseket az agy összegzi, amiről csak nem régóta tudjuk, hogy féltekénként és keresztirányban tevékenykedik, s ez a belső működési szimmetria csak erősíti az emberi szervezet többféle szimmetriáját. Ebben a "mentális kettősségben" gyökerezik az ember különböző tevékenységének irányítása, a jobb- és balkezesség kialakulása, és még a szem működését is aszimmetrikussá teszi.

Szükségszerűnek látszik, hogy a felderítő ember nem kezd mindig mindent előlről, mivel tapasztalatszerzésénél szinte kezdetétől fogva felhasználja a már megismerteket, egyszerűen azért, mert emlékezni is tud. És a folyton gazdagodó "adatbank" "betétei" egyben értékmérők is, mivel eligazítanak a hasznos és a káros mozzanatok közötti választásban. És a gondolati képességhez érzelmi szálak is hozzátapadnak, amelyek hasonló módon osztályoznak a kellemes meg a kellemetlen között – hogy leegyszerűsítsük a bonyolult folyamatot. A gondolatvilág, az érzelemvilág és a képzeletvilág tehát meghatározó erők a külső téri világ értelmezés során. Mert mindezekből beidegződöttség sarjad ki, amely a tér egy részét mechanikusan használja, automatikusan megkülönbözteti, ugyanakkor utalásokat ad a felderítetlen területek lehetőségeire vonatkozóan is.

Az építészeti tér lényegének meghatározási kísérletei között szerepel ez ún. hely fogalma. A hely alatt olyan – természetes vagy művileg keletkezett – térrészt értünk, melyek a hozzájuk fűződő gondolati és érzelmi tartalom következtében kiválnak környezetükből, s mintegy fontosabbak lesznek a többinél az ember számára. Történelmi személyiségek szülőházai, jeles történelmi esemény színterei, a csodálatos természeti látványt nyújtó pont vagy kilátó, mindenki által pompásnak, lenyűgözőnek tartott épület stb. mind-mind megkülönböztetett értékkel bírnak. De vannak "anti-helyek" is, viszolygást szülők, mint pl. a közelmúlt panelházas lakótelepei – hogy csak egy példát említsünk. De így van ez nemcsak nagyban, hanem kicsinyben is, mert nemcsak egy bizonyos közösség közvéleménye, hanem az egyén is kitüntet egyes helyeket, ahova kedves emlék fűzi és gyakran felkeresi; rá se tud nézni a másokra, ahol valamiféle baj, szerencsétlenség történt és messze elkerüli.

Ezek az erők roppant hathatósan működnek a tér megítélésében, annak ellenére, hogy nem magából a térből fakadnak, hanem az emberből. A híres ember háza jellegtelen, stílustalan ház, a történelmi emlékhely a saját náció számára dicsőség, az ellenfél számára szégyen, a ragyogó épületet fél évszázaddal korábban hivatkozónak és parvenünek ítélték, a megcsodált természeti szépség értelmezése is ugyanilyen ingatag. Elegendő a híres művészettörténészre, a művészettörténet-írás atyjára, Winckelmannra hivatkoznunk, aki az Alpokon átutaztában lefüggönyözte hintájának ablakát, mert nem tudta elviselni a hegyek értelmetlen összevisszaságának a látványát.

Az eddigiekben elmondottakat röviden így foglalhatjuk össze:

- a testalkat kivetítése a környezetre meghatározza az emberi tér alapvető vázszerkezetét, ami állandó tényező,
- az általánosan értelmezett érzékenység jelzi az emberi test megterhelhetőségnek, teljesítőképségének a határait, ami ugyancsak állandó tényező,
- végül az ember gondolat-, érzelem- és képzeletvilága mintegy hálózatot fon a környezetre, amelynek szálai megszokott, előnyben részesített, hátrányosnak tartott stb. mezőket jelölnek ki, eleve kialakítva bizonyos térértékrendszert, ami viszont az idő távlatai szerint változó, még akkor is, ha vannak "időtlen" mozzanatai.